

Kyrkan, jarlen och makten – om det stormiga 1000-talet i nordligaste Halland

---

Tore Artelius

Riksantikvarieämbetet UV Väst

tore.artelius@raa.se

Abstract

The paper describes traces of a late 11th century wooden church that in 2005 was excavated in Tölö in northern Halland. The purpose is to present the remains of this regional late Viking Age central place within a political historical context. The builders of the church must have played a significant part in forming the regional political landscape at that time. The church was situated in the centre of the, in the late 11th century, very unstable northern border zone between the Norwegian and Danish late Viking Age realms. Snorre Sturlasson gives several accounts of northern Halland as a definitive warzone during this period. In the paper the author examines the political factors which he means were behind the construction of the church and the central place at Tölö as a whole. In the church there were five graves, all dating from the second part of the 11th century. Outside the church a Viking Age ship-formed stone setting was documented and quite nearby a large settlement with a huge hall from the same period was excavated some years ago. In many aspects the place comprises traces of many of the political and religious attributes that archaeologists claim to have been used to express power by the top most elite in late Viking Age society. In its components the power that became expressed upon the ridge at Tölö resembles the symbolism that became expressed at the most central political places in late Viking Age southern Scandinavia.

Kyrkplatsen i Tölö – introduktion till ett 1000-talssammanhang

Ett hundra meter norr om 1800-talskyrkan i byn Tölö i nordligaste Halland dokumenterades under senhösten 2005 ett avtryck av en åldrig kyrkobyggnad. En liten träkyrka hade uppförts uppe på Tölöåsen under det för denna nordhalländska gränsbygd så turbulenta 1000-talet. Under kyrkans golv och omedelbart utanför den västra väggen hade kristna gravar anlagts. Bara tjugo meter öster om stavkyrkan hade stått en stor skeppssättning och av de äldsta kartorna framgår att gården där kyrkan och det skeppsformade monumentet legat i äldre tid bar namnet Hallen. På andra sidan Kungsbackaåns dalgång, bara några stenkast från kyrkplatsen i Tölö undersöktes för tjugo år sedan på Varlaåsens krön dessutom välbevarade

lämningar av en stormannamiljö från det sena 1000-talet och 1100-talet. På Varlaåsen fanns bland annat en nästan 30 meter lång hallbyggnad och fyndmaterialet från platsen visar att miljön hört till samhällselitens domäner (Lundqvist & Schaller 1997).

Arkeologiska spår av något så sällsynt som en kyrkobyggnad från mitten av 1000-talet är givetvis intressanta på många olika vis som sträcker sig från rent byggnadstekniska till mer arkitektoniska, politiska och religionshistoriska aspekter. De arkeologiska lämningarna av kyrkan är därför värda att beskriva i sig. Spåren av kyrkan och de andra lämningarna från yngre järnålder som påträffades på Tölöåsen – gravar, en skeppssättning, en förkristen kultbyggnad samt långhusbebyggelse – har också beskrivits utförligt i en arkeologisk rapport som publicerades av Riksantikvarieämbetet 2007 (Artelius & Nordin 2007). Spåren

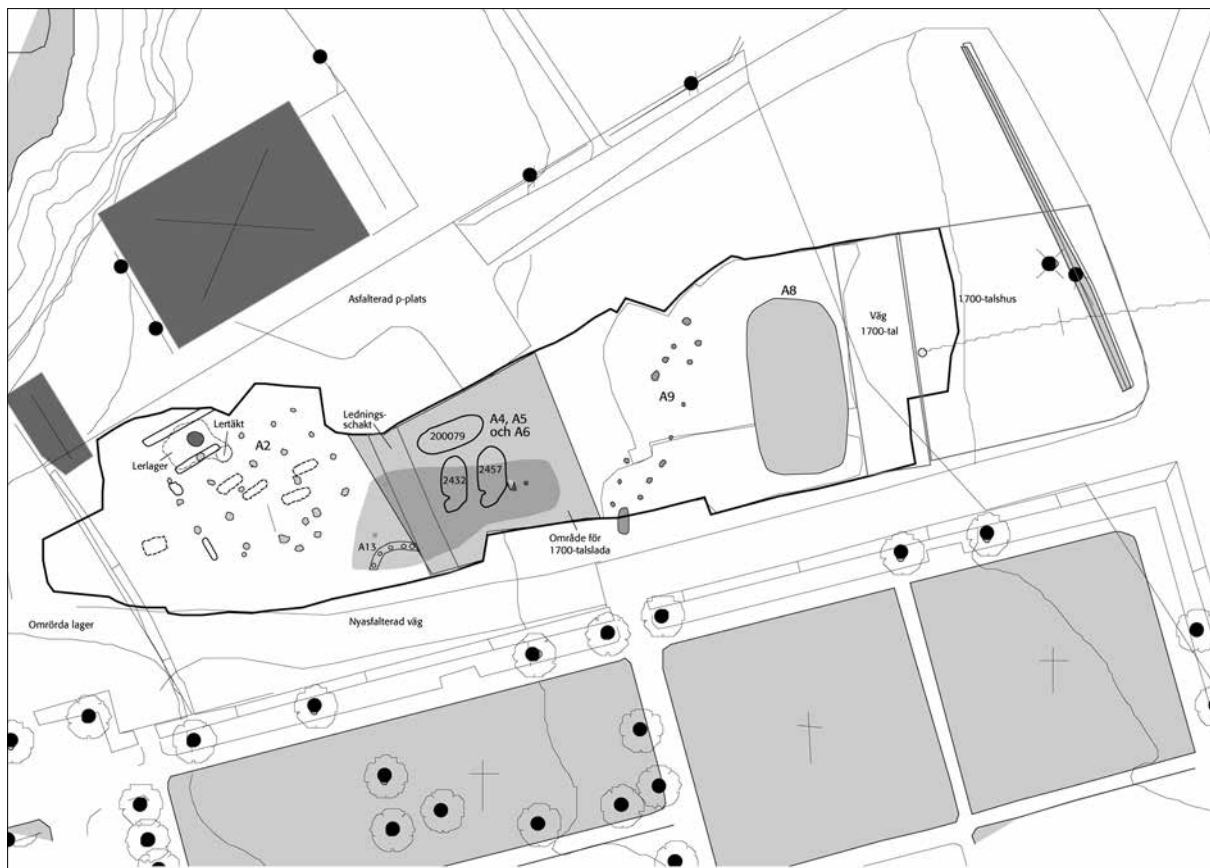
av den lilla kyrkobyggnaden bestod av avtryck av tjugotre stolpar och tre liggande syllstockar som ursprungligen ingått i en till sin grundplan i det närmaste helt kvadratisk byggnad. Av tekniska inslag i konstruktionen, och framförallt då att helgedomen förankrats i marken med djupt jorddrivna stolpar kan man också förstå att kyrkan bör anses höra till den äldre kategorin av kyrkor inom kyrkobyggnadstraditionen i västra Skandinavien under sen vikingatid (jfr Christie 1974 och 1981, Hauglid 1976, Nordhagen 2003 för beskrivningar av byggnadstraditionens ursprung och utveckling). Spåren av byggnaden är därför sannolikt rester av den första kyrkan som uppfördes i den nordhalländska bygden. Men att miljön också hade en betydligt högre ålder som kultplats blev tydligt genom att det vid undersökningen också påträffades lämningar som haft kultiska funktioner i den förkristna religiösa traditionen.

Kyrkplatsen på Tölöåsen är som tagen ur våra föreställningar om hur kyrkor uppfördes i det äldre halländska bondesamhället. Läget på åsen är typiskt och måste i äldre tider också ha ansetts mycket lämpligt. Kyrkplatsen låg definitivt mycket strategiskt placerad i det äldre samhällets infrastruktur och religiösa geografi. Miljön var synlig från alla håll och omgiven av vattenleder i söder, väster och sydöst. Nedanför berget gick också, liksom är fallet än idag, flera landsvägar åt olika håll. Den nuvarande sockenkyrkan är däremot av närmast modernt snitt. Den uppfördes åren 1854–1864 och ersatte då en medeltida stenkyrka som mycket länge varit svår att hålla i stånd. Kyrkoherden i Grimeton, Sven Peter Bexell beskriver på 1810-talet att den medeltida kyrkan i Tölö var 22 meter lång och invändigt endast 6 meter bred samt uppförd av sten och tegel. Av sockenprotokoll från 1700-talet framgår att man hade problem med att kyrktornet på den gamla tegelkyrkan ständigt rasade. Tornet hade fått byggas upp och om flera gånger och slutligen revs byggnaden på 1850-talet och den nya kyrkan uppfördes.

Det faktum att en kyrka från 1000-talet påträffats i denna gränsbygd bör sannolikt betraktas som mer än resultatet av en naturlig politisk-historisk utveckling. Under sen vikingatid utmärktes denna bygd av sådana drag som medförde att miljön kom att få centrala funktioner. Går vi tillbaka till 1000-talet och de politiska och

sociala sammanhang som då präglade västra Skandinavien framgår det tydligt att den nordligaste delen av nuvarande Halland under denna period utgjorde en mycket instabil och på alla vis orolig gränsbygd som var mycket viktig och central att förhålla sig till för den norska och danska kungamakten. Att vi finner att det just här rymdes sådana fysiska manifestationer i det dåtida kulturlandskapet – som stormannahallar, skeppssättningar och tidiga kyrkor – som utmärkte den överregionala politiska maktens strategi är alldeles naturligt. I platser som denna rymdes embryon till vad som i det medeltida sammanhanget skulle bli centralplatser (jfr Andrén 1983, Anglert 1995:10 ff). Under 1100-talet utvecklas miljön i Tölö till den nordligaste av den danska kungamakten gårdar. Att dessa områden redan under 1000-talet hade central strategisk betydelse även i en storpolitisk mening blir också tydligt i det skriftliga källmaterialet. I Harald Sigurdssons saga beskriver Snorre Sturluson bland annat hur Sven Estridsen vid seklets mitt tillsatte den norske stormannen Finn Arnesson som jarl över Halland för att han och hans stormän skulle utgöra ett ”värn mot normmännen” (Sturluson 1994). Miljön i och kring Tölö har alltså under 1000-talet varit mycket sammansatt i både fysisk och politisk mening och kom därför att präglas av många av de attribut som var typiska för en stormannamiljö och för en plats som inte bara hade stor utan också alldeles central politisk betydelse.

Under 1000-talet var nutidens nordligaste Halland en bygd som kännetecknades av många av de drag som är typiska för gränstrakter också i generell mening. Olika skriftliga källor visar också att denna gränsbygd under 1000-talet kan beskrivas som en minst sagt orolig och av ständiga krigståg plågad region. Snorre Sturluson beskriver i Heimskringla hur den danska och norska kungamakten i sina maktsträvanden på återkommande vis hamnar i djupa och våldsamma konflikter som alla bottenar i striden om överhögheten över regionen och det halländska territoriet. Först under 1100-talet inordnades den halländska regionen på ett mer homogent vis i den tidiga danska staten, och med säkerhet kan vi förmoda att upprätthållandet av makten över norra Halland varit av ytterst centralt intresse för den danska kungamakten. Utan kontrollen över norra Halland skulle man inte ha kontroll över normmännens närvaro i de

Figur 1. Plan över undersökningsytan vid kyrkogården i Tölö. I västra delen framträder kyrkan och gravarna. Det skrafferade området i mitten är rester av yngre bebyggelse. Öster om denna är avtrycket av skeppssättningen. Efter Artelius & Nordin 2007.

götaländska områdena och inte kunna kontrollera vare sig handel eller politisk utveckling i dåvarande Västsverige. I Valdemars den II:s jordebok från 1230-talet beskrivs Tölö som den nordligaste av kungsgårdarna i regionen och man kan förmoda att miljön i Tölö då redan sedan några sekel haft vitala funktioner för möjligheten att utöva makt och fungerat som ett synligt centrum för den danska kungamaktens ambitioner i norra Halland. Sedan länge är vi också bekanta med att det i nordligaste Halland redan i yngre järnålder etablerats en bygd som kan anses ha varit central i den större regionen i såväl politisk som social och ekonomisk bemärkelse. Redan Jordanes omtalar att det i denna trakt fanns en folkstam med egen identitet – de så kallade fjäringarna (Artelius 2000). Man kan alltså påstå att Tölöåsen och närbygden kring denna plats i vikingatid och tidig medeltid utgjort en social undantagsmiljö i det

nordhalländska sociala och politiska kulturlandskapet och förklaringarna till detta ryms säkerligen i det faktum att bygden under epoken var gränsbygden mellan den norska och danska kungamaktens maktsfärer.

I Heimskringla återgav Snorre Sturluson också med tydlighet hur denna bygd under 1000-talet var ett område av centralt politiskt intresse för den norska kungamakten. I framförallt Harald Sigurdssons och Magnus Barfots saga beskrivs de krig och förvecklingar som präglade den andra halvan av 1000-talet i norra Halland. Det är mot en sådan fond man bör betrakta uppförandet av kyrkan i Tölö under 1000-talet – som en tydlig maktpolitisk manifestation i en av våld och strider präglad samtid och bygd. Heimskringla innehåller många likartade uppgifter och det är alldeles tydligt att norra delen av det nuvarande Halland från och med att Olav den Helige år 1015 tog kungamakten

från Knut den Store bäst kan beskrivas som en utpräglad stridsarena. Av de omnämmanden av Halland som finns i Heimskringla beskriver mer än 90 procent våldsamma historiska förlopp. Om man vill komma närmare en förståelse av de sociala, politiska och religiösa händelser och mekanismer som ledde till att det på Tölöåsen uppfördes en stavkyrka kring år 1050 så kan man knappast teckna en bild av de arkeologiska lämningarna utan att reflektera över dessa sociopolitiska sammanhang på litet närmare vis.

Det våldsamma 1000-talet

Även om det övergripande målet är att beskriva de arkeologiska lämningarna av kyrkan är det också – för att skapa ett sammanhang kring miljön – intressant att närmare betrakta sådana skriftliga källor som beskriver förhållanden i denna gränstrakt under 1000-talet. I Snorres återgivning av Heimskringla av de norska kungarnas öden under denna period beskrivs en mängd händelser och orsaksförlopp som gör det möjligt att skapa en närmare bild av de sammanhang som måste ha format norra Halland under den period då kyrkan uppfördes och brukades. Som jag redan nämnt bör kyrkan ha uppförts vid 1000-talets mitt eller strax därefter (Artelius & Nordin 2007). Man kan mena att det även finns uppgifter i källorna som pekar åt ett sådant håll. Det är rimligt att betrakta uppförandet av kyrkan, och också uppförandet av hallen och utvecklingen av stormannamiljön i Varla som en naturlig effekt av alla de storpolitiska förvecklingar som ägde rum kring mitten av 1000-talet. Det är främst under denna period som det, att döma av de skriftliga källorna, funnits mycket stora överregionala behov hos den tidiga danska kungamakten att manifesteras sina rättigheter.

Av olika uppgifter ur sagorna om Olav den Helige, Harald Sigurdsson (Hårdråde) och Magnus III Olavsson (Barfot) kan man skapa en förståelse av de sammanhang som säkerligen avgjort både bygget av kyrkan i Tölö såväl som dess historia. I Harald Sigurdssons saga återberättar Snorre Sturluson hur den norske stormannen Finn Arnesson, efter det att hans bror Kalv Arnesson dödats på Fyn i kamp mot danerna, för alltid kom att stöta sig med den norske kungen Harald Hårdråde. Finn Arnesson

omtalas också i Olav den Heliges saga och han var tillsammans med sina bröder invecklad i många av de storpolitiska händelser som inträffade i de danska och norska områdena ända intill sin död i slutet av 1060-talet. Hans gestalt dyker också upp i Orknöjarlarnas saga (Fries 2006:69). Av källorna framgår att Finn Arnesson levde ett långt liv. Utan att gå för långt in på detta kan det i detta sammanhang vara värt att påpeka att han bland annat delade Olav den Heliges exil i Kiev under slutet av 1020-talet och att han var en av de norska härförarna i slaget vid Stiklastad 1030 där Olav miste livet.

Av Snorres ord i Harald Sigurdssons saga förstår man att Finn Arnesson var förtvivlad över brodern Kalvs död på Fyn och definitivt ansåg att den norske kungen Harald Sigurdsson Hårdråde själv bar hela ansvaret för att Kalv dödats. Finn Arnesson menade att den norske kungen medvetet bedragit och svikit den så trofaste stormannen Kalv Arnesson när denne kallats hem från Orkney och gått först i anfall mot danerna. Harald undsatte aldrig Kalv Arnesson så som han lovat och källorna låter oss förstå att Finn var övertygad om att Harald försåtligt sände den mäktige Kalv i döden. Denna övertygelse ledde till en total omsvängning i Finn Arnessons liv som på sikt också skulle få drastiska storpolitiska konsekvenser. Istället för att vara den norske kungens svurne bundsförvant kom den mäktige Arnesson att bli den som med mest eftertryck kom att motsätta sig normmännens förhoppningar om att erövra Halland.

Finn Arnesson insåg att brodern Kalv endast var en av många hirdmän som Hårdråde på bedrägligt vis undanröjde i sin strävan efter att befästa sin oinskränkta makt över de norska områdena. Efter broderns död och Hårdrådes svek lämnade Finn Arnesson enligt Snorre därför omedelbart sin gård i och sina egendommar i Trøndelag och ”för till kung Sven och blev väl mottagen där”. I sagan beskrivs sedan hur Arnesson i ”enrum” samtalande med Sven Estridsen och att danernas kung efter detta gav Finn ”jarldömet och styret över Halland” för att han och hans män där skulle utgöra ett mäktigt ”landvärn mot normmännen”. Av raderna i Heimskringla framgår att dessa händelser ägde rum under 1050-talet, under den epok då träkyrkan i Tölö och stormannamiljön i Varla

växte fram i omedelbar anslutning till den dåtida danska gränsen mot de norska och götäländska maktområdena (Sturluson 1994:111ff).

Av Snorres återgivelser av de norska kungarnas historia framgår att den långa epok av ofred som inleddes med att Olav den Helige år 1015 landsteg i Norge och på kort tid återtog makten över riket genom att besegra den danske kungen Harald II:s ladejarlar Hakon och Sven på alla vis kan beskrivas som mycket våldsamt och politiskt instabil (Sturluson 1993, 1994). De politiska förvecklingarna är många och allianser söks också av både de danska och norska kungarna i götarnas och svearnas områden. En följd av denna instabilitet är att de danska och norska krigstågen avlöser varandra utmed Hallandskusten under resten av seklet. År 1028 hade Knut den Store återtagit makten över Norge och den utveckling inleds som leder till de stora slag som tre decennier senare kom att utkämpas mellan de tidigare bundsförvanterna Harald Hårdråde och Sven Estridsen på flera olika platser.

I Snorres återgivning beskrivs särskilt slaget vid Nissan år 1062 och de förvecklingar som Svens nederlag sedan under lång tid kom att medföra för inbyggarna i Halland. I sagan återges hur 70 danska skepp gick förlorade och slagets utgång kom att förändra maktbalansen i västra Skandinavien. Mitt i stridsvimlet återfanns också på den danska sidan den då enligt källorna synskadade före detta norske stormannen Finn Arnesson. Snorre återger hur den mot danske kung Sven lojale norrmanen behållit vägrar följa med de hundratals danska skepp som på oordnat vis flydde undan norrmanerna. Istället lät den från Kiev och flera sjöslag stridsvane Arnesson styra sitt skepp rakt in bland de sannolikt förfäraden norrmanerna. Den då redan till åren komne och nästan blinde halländske jarlen blev dock snart gripen. Förd inför den norske kungen Harald Hårdråde förolämpar de båda männen varandra å det grövsta. Finn Arnesson var på alla vis lojal med den besegrade Sven Estridsen och avböjde Haralds försök att vinna honom åter för sin egen gunst. Men sagan talar också om att den norske kungen sedan benådade den halsstarrige halländske jarlen. Hårdråde måste ha känt sig märklig till mods. Finn Arnesson var den siste av stormännen som funnits kring Olav den Helige. Han hade varit med när Olav

Haraldsson föll vid Stiklastad och Hårdråde hade förrätt och dödat hans bröder och många andra hirdmän. I sagan återges också att Harald sedan landsatte Finn Arnesson i hans eget Halland och att jarlen där blev väl mottagen av befolkningen. Under den kommande vintern slickade sedan Sven sina sår i Danmark och hade upprepade och intensiva kontakter med flera av de halländska stormännen. Följande vinter inleddes så de förhandlingar som slutar med att Harald och Sven bestämmer om fredsmötet vid Göta Älv.

Oroligheterna fortsätter under hela andra halvan av 1000-talet och det är först i början av 1100-talet som en löslig fred sluts som också bestämmer gränserna mellan de danska och norska territorierna. För norra Hallands del är, att döma av Snorre, den mest oroliga perioden i slutet av 1000-talet. I Magnus Olavsson Barfots saga omtalas hur kungen då skövlade och brände i norra Halland för att upprätthålla maktbalansen i området. I sagan beskrivs hur kungen bränner och dödar befolkningen i Viskadalen. Återgivningen är mycket dramatisk och Snorre beskriver hur:

Hövdingen svedde husen. Han drev männen på flykt. Trönders konung brände vida många härader. Lågan flammade högt, höll viskadalsk kvinna vaken.

(Sturluson 1994:171)

Men då var den blinde halländske jarlen Finn Arnesson död sedan 30 år.

För att vi skall kunna förstå varför det just i den gränstrakt som Tölö utgjorde under 1000-talet kom att uppföras en kyrka, och varför stormännens närvaro blev så tydlig i landskapet just här är det väsentligt att värdera den våldsamma epok och kamp om makten som seklet utgjorde i denna landsända. Av det arkeologiska källmaterialet, och inte minst av de bevarade fornlämningarna blir det också tydligt att områdena kring nuvarande Kungsbacka stad under vikingatid utgjorde en verklig centralbygd i dess djupaste politiska bemärkelse. Det är i denna forntida och historiska gränstrakt vi finner att de vikingatida gravfälten ligger tätast i hela regionen och det är här vi vid Li vid Fjärås Bräcka finner de största bevarade gravmiljöerna.

Figur 2. Hallbyggnaden på Varlaåsen. Efter Lundqvist & Schaller 1997.

Miljön i Varla

På västra sidan av Kungsbackaån och bara några kilometer meter från kyrkplatsen i Tölö dokumenterades vid arkeologiska undersökningar under åren 1989–1990 på den höga Varlaåsens krön bland annat bebyggelse lämningar från vikingatid och tidig medeltid (Lundqvist & Schaller Åhrberg 1997). Även om det dokumenterades lämningar från många perioder på åsen är det i detta sammanhang i första hand intressant att närmare uppmärksamma två inslag i miljön vid Varla – den nästan 30 meter långa hallbyggnaden samt de fynd som också kan knytas till denna miljö. Av allt att döma har stormannamiljön i Varla och kyrkan i Tölö existerat under samma period – under andra hälften av 1000-talet och 1100-talet. De som bebodde Varlaåsen under det sena 1000-talet och lät uppföra hallbyggnaden har säkert haft direkta egenintressen i kyrkomiljön på andra sidan ån. I ett säkerligen öppet landskap har man haft god utsikt mellan platserna.

Av rapporten över de arkeologiska undersökningarna på Varlaåsen framgår att det var svårt att datera den stora hallen genom fynden från själva byggnadslämningen. Istället låter arkeologerna datera byggnaden utifrån de fynd som gjorts i den omedelbara närmiljön kring byggnaden

och genom jämförande studier med andra byggnader och sydsandinaviska miljöer med hallbyggnader (Lundqvist & Schaller 1997:53 ff). I rapporten påpekas att fynden av så exklusiva föremål, som bland annat ett Urnesspänne samt olika dekorerade bronsbeslag, flera mynt, delar av silverspännen samt häst- och ryttarutrustningsdetaljer visar att miljön kan beskrivas som en stormans säte under 1000-talet.

Skeppssättningen och kulthuset

Av lämningarna på Tölöåsen framgår att träkyrkan kan placeras in i ett kronologiskt och religiöst funktionellt sammanhang. Vi vet att man möjligen under slutet av 1100-talet lät uppföra en stenkyrka bara 100 meter från den äldre helgedomen. Om träkyrkan finns kvar när detta görs är däremot osäkert. Men alldeles säkert är dock att kyrkplatsen förblir densamma. Vi kan också vara rimligt säkra på att träkyrkan när den uppfördes under 1000-talet byggdes i en miljö som redan sedan länge, men då i ett förkristet sammanhang, utgjort en plats av stort religiöst värde i bygden.

Vid undersökningarna dokumenterades spår av flera konstruktioner som tydligt indikerade att miljön även i

det förkristna sammanhanget förknippats med religiösa funktioner. Bara ett tjugotal meter öster om kyrkobyggnaden har det, även när kyrkan brukades, funnits en större skeppssättning. Det enda som återstod av monumentet var avtrycken av de gropar där stenar en gång placerats. Monumentet har varit cirka 18 meter långt samt 4 meter brett och det har ursprungligen bestått av nitton större stenar. I var ände av det stora spetsovala monumentet har det funnits mycket stora block. Sannolikt har skeppssättningen tagits bort i samband med den stora odlingsexpansionen i bygden under 1700-talet. Hade den funnits kvar på platsen vid 1800-talets början så hade den med största säkerhet omtalats i den redan nämnde Sven Peter Bexells halländska historia som utgavs under åren 1819–1821.

Fyllningen i groparna som stenarna rests i var mörk och några innehöll sot och enstaka brända ben från djur. Det skeppsformade monumentet har sannolikt varit rest i nära anslutning till, men knappast på, en gravplats. Hade det legat på en gravplats borde brända ben ha bevarats på platsen. I vikingatida gravmiljöer som undersökts i Halland har det, även om dessa helt odlats bort ändå funnits mycket kremerade människoben. Skeppsformade gravar förekommer på gravfält i Halland under yngsta järnålder, men i sådana fall rör det sig också nästan uteslutande om mindre monument. Samtidigt är det tydligt att monumentet på åsen vid Tölö inte uppvisar sådana mått som är typiska för den grupp av mycket stora ensamliggande monument som återfinns strategiskt placerade i vikingatidens sydsandinaviska sociala och politiska landskap. Ensamliggande stora skeppsformiga monument från yngsta järnålder har enligt forskningstraditionen i Sverige och Danmark förknippats med den yppersta makten i samhället och dess politiska intressen. Miljöerna tolkas som kollektiva samlingsplatser och viktiga knutpunkter i ett socio-politiskt och administrativt/judiciellt landskapssystem. Skeppssättningarna är i den meningen att betrakta som medvetna maktrepresentationer (Elfstrand 1998, Artelius 1999 och 2000).

Endast 5 meter öster om avtrycket av skeppssättningen dokumenterades spår av en anläggning som sannolikt bör sättas i sammanhang med det stora monumentet. Ett kulturlager som innehöll åtskilligt med skörbränd sten påträffades invid skeppssättningen och det konstaterades

att det sotiga och 2 decimeter tjocka lagret bredde ut sig över en cirka 16 × 8 meter stor yta. Tät stenpackning påträffades och i lagret fanns keramik och träkol, förbrända och oidentifierbara järnfragment samt enstaka brända ben från djur. Under kulturlagret framträdde en tät och rektangulärt formad stenpackning som var cirka 12 × 6 meter stor. I denna fanns sex runda ytor där sten helt saknades. I dessa ”hål” har sannolikt stått stolpar. Packningen bestod annars av tätt lagda stora runda stenar. Alldeles tydligt hade det brunnit på platsen. Mängden träkol antyder att det stått en träkonstruktion på platsen. Flera argument – fyndmaterialet, anläggningens konstruktion och sammanhanget – talar för att anläggningen bör betraktas som en plats där religiösa ritualer genomförts. I det nordiska materialet från perioden finns en rad exempel på rester av byggnadskonstruktioner som tolkats som spår av döds- och/eller kulthus. Sannolikt bör anläggningen i Tölö införlivas som ett fragmentariskt exempel från yngre järnåldern i en sådan samling (jfr Kaliff 2006).

Spåren av kyrkobyggnaden

Den medeltida stenkyrkan i Tölö revs vid mitten av 1800-talet. Enligt Sven Peter Bexell var byggnaden som nämnts 22 meter lång och endast 6 meter bred invändigt. Kyrkan var också helt klädd i tegel när den revs (Bexell 1913:592). I sockenprotokollen från 1700- och 1800-talet står att läsa att man hade problem med kyrktornet. Det hade fått byggas upp och om flera gånger. Innan man slutgiltigt beslöt att riva kyrkan, funderade man dock först på att utvidga denna till en korskyrka. Bärigheten ansågs dock inte vara tillräcklig och man valde i stället att bygga en ny stenkyrka cirka 50 meter längre söderut. Från den medeltida stenkyrkan finns endast dopfunten kvar och denna är av en typ som vanligtvis dateras till slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet (Tynell 1921). Kanske vi genom dopfunten därför får vägledning om att det också var under denna epok, slutet av 1100-talet som den äldsta stenkyrkan uppfördes på Tölöåsen. Vi kan alltså förmoda att den lilla kyrkan i trä övergivits och möjligen också rivits ned för att ersättas av en helgedom i sten redan vid slutet av 1100-talet eller under det tidiga 1200-talet.

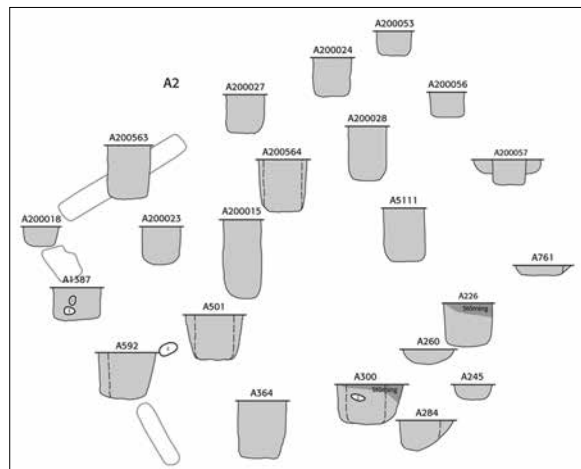

Figur 3. Plan över kyrkan, gravarna och brunnen. Efter Artelius & Nordin 2007.

Trots fynd av en skeppssättning och flera långhus är grundplanen av en åldrig träkyrka utan tvekan den anläggning som kommer att tilldra sig den största uppmärksamheten i framtiden. Anläggning 2, som den benämndes vid undersökningen, bestod av en komplett grundplan över den bärande stolpsättningen i en sen vikingatida/tidigmedeltida kyrkokonstruktion. Det som påträffades vid undersökningen var avtryck av kraftiga jordgrävda stolpar och liggande syllstöd. Tillsammans bildade stolpsättningen ett mönster som i nordvästeuropeiskt kultur- och byggnadshistoriskt sammanhang förekommer i tidiga träkyrkors grundkonstruktion. De äldsta kyrkorna som uppförts i stolp- och stavteknik indelas i några huvudsakliga byggnadstraditioner när det kommer till hur grunden konstruerats och byggnaden förankrats i marken. Byggnader med jordgrävda stolpar anses representera en äldsta fas i stavtekniken. I ett yngre skede placeras de bärande stolparna i mycket kraftiga syllar av stockar. Som en ytterligare utveckling anläggs i ett än senare skede stengrunder till stöd för träkonstruktionerna. I enlighet med den norska typologin över träkyrkornas tekniska förändringsutveckling bör kyrkan i Tölö därför betraktas som spår av en äldre kyrkobyggnadstradition; detta eftersom byggnaden just förankrats direkt i jorden med hjälp av stolpar. Tekniskt och typologiskt sett bör därmed kyrkan i Tölö höra till den äldre gruppen av kyrkobyggnader inom traditionen. Även till sin utformning har kyrkan kännetecknats av äldre konstruktionsdrag. Som framgår av planen har byggnaden varit i det närmaste helt kvadratisk. Inget antyder att det till byggnadskroppen fogats ett kor. Kyrkan i Tölö kan utifrån jämförelser med andra nordvästeuropeiska, men kanske främst norska exempel anses ha uppförts på platsen redan under andra hälften av 1000-talet (jfr Christie 1981 och Anker 2005).

Stolparna som burit och stadgat konstruktionen har haft ansevärd dimensioner. Av de många stolphålens profiler framgår att stolparna i jorden i allmänhet haft en tjocklek av 0,4–0,45 meter. Jämför vi med andra kyrkor med jordgrävda stolpar finner vi att dessa har ungefärligen samma tvärsnittsmått som de i Tölökonstruktionen. Det förhåller sig alltså inte så att dokumentationen från Tölö avslöjar att det i denna grundkonstruktion och byggnad använts något ”klenare virke”. Byggnaden har inte varit stor. Som framgår

Figur 4. Profiler över samtliga stolpar som ingick i konstruktionen. Den centralt placerade stolpen har drivits ned betydligt djupare i marken. Inga nedgrävningskanter efter de gropar som stolparna placerats i kunde iaktas. Innebörden är att profilerna snarare skildrar stolpvirkets diameter än stolpgroparnas. Stolparna som använts i bygget har i allmänhet varit drygt 4 decimeter tjocka. Man kan också lägga märke till att virkets tjocklek var mycket enhetlig. Avtrycken av syllstockar i den västra delen härrör säkerligen från sekundära förstärkningsarbeten. Efter Artelius & Nordin 2007.

av figur 3 var den cirka 9x8 meter stor i sin grundplan med en utdragen ingång mot söder. Om den lilla kyrkobyggnadens höjd vet vi inte mycket men sannolikt har den varit begränsad. Även om byggnaden uppförts i stavteknik så bör man inte anta att den varit av den klassiska, mycket höga och i det norska området förekommande typen.

Sammanlagt dokumenterades avtryck av 23 stolpar som ingått i kyrkobyggnadens grundkonstruktion. I den västra delen fanns även avtryck av större syllar. Att döma av dessas längd har sannolikt minst 2 eller 3 stolpar vilat i dessa syllstöd. Sammantaget kan man därför föreslå att kyrkans grundkonstruktion omfattat 28–30 bärande stolpar. Precis såsom är fallet i andra stavkyrkor återfanns stolphålen och syllstöden på ett sådant vis att de beskriver att det byggnadstekniskt funnits en inre respektive en yttre bärande konstruktion (jfr Christie 1974 och Hauglid 1976). Inga spår av inre eller yttre väggar dokumenterades. Byggnaden kan till det inre ha haft öppen planlösning. Av jämförelser framgår att den inre konstruktionen burit den högre delen av byggnadskonstruktionen.

Fem stolpar har utgjort den inre bärande konstruktionen och stabilitetsfundamentet för den sannolikt något högre centrala delen av byggnaden. Hålen efter dessa stolpar dokumenterades inom en 5,5 (öst–väst) × 3 (nord–syd) meter stor yta. Dessa stolpar var också de som förankrats djupast och de hade också de kraftigaste dimensionerna, vilket är naturligt eftersom de burit den största tyngden. De fem stolparna i den inre konstruktionen var mycket djupt satta och byggnaden har förankrats mycket omsorgsfullt. Trots att samtliga spår av byggnaden återfanns under andra yngre anläggningar var avtrycken efter stolparna hela 0,55–0,60 meter djupa. En byggnadsteknisk detalj värd att notera är att det inte funnits någon central stolpe i den södra delen av den inre bärande konstruktionen. Hade en sådan rests så hade denna kommit att blockera porten som fanns i byggnadens södra långsida. Nu har man istället från ingången haft fri insyn in i det centrala kyrkorummet.

I mitten av byggnaden, närmast rakt för ingången fanns avtrycket av en isolerat placerad stolpe vars funktion säkerligen varit central för konstruktionens stabilitet. Frågan är däremot om funktionen varit central ur enbart teknologisk mening. Stolpen är dokumenterad i ett läge som i norska kyrkor är typiska för var man valt att placera den så kallad ”mittmasten” i flera konstruktioner. Stolpen är den enda som inte alldeles tydligt kan relateras till organisationen av de övriga stolparna. Av planen framgår att stolpen inte haft lika kraftiga dimensioner som de övriga. Nedgrävningen var endast 0,4 meter bred. Samtidigt kan man notera att stolphålet var hela 0,8 meter djupt. Att stolpen förankrats på ett så ytterligt stabilt vis i marken är i den norska traditionen typiskt för en ”mittmastkonstruktion” så till vida att denna stolpe stöttat taket och därmed avlastat tyngden från väggarna. Kyrkorna av den så kallade Mittmasttypen brukar dock dateras till det tidiga 1200-talet (Christie 1981). Om denna teknik använts i Tölöfallet innebär detta att den halländska kyrkan är en äldre representant för denna byggnadsteknik. Vi kan med rimlig säkerhet förmoda att den äldsta stenkyrkan uppförts på Tölöbergsåsen redan vid slutet av 1100-talet, och innebörden av detta måste bli att den lilla träkyrkan tillhört ett äldre tidsskede.

Att döma av stolparnas dimension har stolparna i den yttre konstruktionen burit såväl delar av taket som ytterväggarna. Måtten indikerar däremot att stolparna som ingått i den yttre konstruktionen varit av klenare dimensioner än de i den inre. Stolphålen i den yttre delen av konstruktionen var i allmänhet 0,4 meter stora i diameter och 0,35–0,4 meter djupa och förhållandet antyder att byggnaden främst burits av den inre stolpkonstruktionen.

I nordvästra delen av den yttre konstruktionen fanns en stenfylld ränna. Under denna fanns avtryck av stolpar. Sannolikt har stenfyllningen i rännan fungerat som stöd för en syll i vilket bärande stolpar förankrats. Förhållandena antyder att byggnaden vid något tillfälle byggts om och att konstruktionen förstärkts. Stolpsättningen i den nordvästra och västra delen av grunden har gjorts om och i samband med detta har stolparna istället getts syllstöd. Huvudingången till kyrkan var mot söder och den avtecknade sig genom fyra stolphål. Det kan däremot ha funnits flera ingångar. Avståndet mellan de två stolparna i den mittersta delen av den västra väggen samt avsaknaden av syllstöd i detta område antyder att det funnits en entré också från västsidan.

Två meter norr om, och parallellt med den norra väggen, dokumenterades avtrycket av en 6 meter lång, 0,5 meter bred samt 0,25 meter djup ränna. Från Norge finns flera exempel på hur byggnadernas tak stöttats med hjälp av stockar som varit placerade och fast förankrade i en ränna. Möjligen utgjorde den 6 meter långa rännan spåren av en sådan ”stötteränna”. Söder och öster om konstruktionen var markytan omgrävd och inga ytterligare rännor dokumenterades på dessa sidor.

Direkt norr om byggnaden dokumenterades spår av en igenfylld brunn. Anläggningen var rund i ytan, och diametern såväl som djupet var en meter. Gropen hade stenskonade och närmast raka väggar mot en plan botten. Absolut datering saknas och inga fynd gjordes i brunnen. Det är därför inte möjligt att avgöra om anläggningen skall inkorporeras i kyrkplatsens kontext. Har brunnen funnits på samma tid som kyrkan så har denna legat omedelbart utanför nordsidan och under det yttre taket. Exempel finns på att brunnar påträffats i just detta läge i anslutning till en stavkyrkokonstruktion (Cinthio 1997:113 ff).

De tidigkristna gravarna

Av kyrkans storlek kan vi förstå att utrymmet i helgedomens inre varit mycket begränsat. Som redan omtalats dokumenterades spåren av fem tidigkristna gravar i anslutning till träkyrkan. Fyra av dessa hade placerats centralt i konstruktionen under kyrkans golv medan den femte graven anlagts direkt utanför byggnadens västra yttervägg. Gravarna var ungefär lika stora och orienterade i öst-västlig längdriktning. I den sandiga jorden hade dock inga som helst skelettrester bevarats. I en av nedgrävningarna påträffades trärester efter en kista.

Fyra av de rektangulära nedgrävningarna fanns inuti kyrkan och vad som utgjort dess golvlager. Att döma av relationen mellan byggnaden och gravrummen bör det stå utom allt tvivel att dessa skall kopplas samman med kyrkan. Lämningarna av gravarna fanns på en lägre marknivå än stolphålen vilket talar för att dessa ursprungligen placerats under kyrkans golvlager. Om gravarna varit anlagda på platsen före det att byggnaden uppförts hade det inte funnits anledning att placera dessa på det vis som skett. Sättet att placera gravarna invid varandra antyder också att det var trångt om plats när dessa anlagts. Man kan lägga märke till att ingen grav vare sig stört eller störts av någon stolpsättning. Inte heller har någon av gravarna placerats på så vis att de skadat en äldre nedgrävning. Allt ger ett ordnat intryck som indikerar att de gravlagda också stått i relation till varandra.

Utanför kyrkan påträffades endast en grav. Denna låg omedelbart utanför byggnadens västra yttervägg och utgjordes av en rektangulär nedgrävning. Rester av en kista som återfanns i nedgrävningen har ¹⁴C-daterats till perioden 1050–1260 AD. Dateringen, såväl som de rumsliga förhållandena där graven placerats direkt utanför byggnadens västvägg – något som är förekommande i många åldriga kyrkomiljöer – talar för att denna anlagts när kyrkan funnits på plats sedan länge. Graven bör därför sannolikt knytas till 1100-talet.

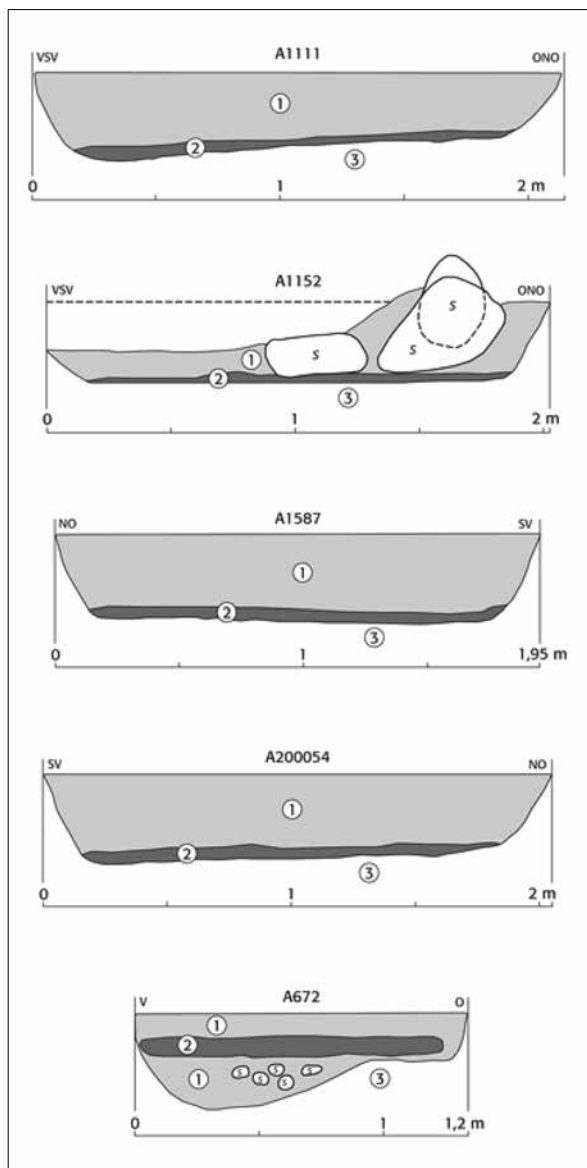
Den medeltida stenkyrkan och kyrkogården återfanns cirka 100 meter längre söderut och gravarna kring stavkyrkan hör alltså inte till denna yngre miljö. Inte heller fanns några förkristna gravar i omedelbar anslutning till stavkyrkan.

Det borde ha funnits spår av fler gravar kring kyrkan, och rimligen också förkristna sådana om kyrkobyggnaden rests på en äldre gravplats. Inga kremerade ben från människa påträffades i anslutning till byggnaden och inga yngre och söndergrävda skelettgravar dokumenterades. Eftersom föremålsfynd helt saknades från de fem gravarna måste vi förlita oss till andra argument än de traditionella för att tidsfästa gravarna. Att döma av nedgrävningarnas form kan vi vara säkra på att det rört sig om traditionellt utformade gravar som var typiska för den tidiga kristenhetens gravskick. Det både fysiska och kulturhistoriska sammanhanget med kyrkobyggnaden avgränsar naturligtvis dateringen av gravarna på ett för förståelsen av miljön mycket positivt vis. Gravarna som anlagts under kyrkans golvlager bör alltså tillhöra andra hälften av 1000-talet och/eller det tidiga 1100-talet. Från en av gravarna finns dessutom den nämnda naturvetenskapliga dateringen till denna period. Eftersom ingen grav stör en annan kan vi inte genom dessas placering få någon vägledning om vilken av de fyra gravarna som anlagts först. Samtidigt är det rimligt att tänka sig att den grav som placerats mitt i kyrkorummet också är den äldsta. Man får intryck av att de andra tre gravarna anlagts kring denna i hela kyrkomiljön alldeles centrala anläggning.

Större stenar hade placerats i några av gravarna. I en av dem återfanns tre stora stenar på ett vis som motsvarar den dödes brösthöjd och på en av gravarna hade man även lagt ett tunt lager av småsten. I samtliga gravar framträdde mot nedgrävningarnas botten tydliga mörkare färgningar. Dessa kan utgöra spår av förmultnade skelett- och kistrester. I botten av en av gravarna fanns helt förrostade spår av oidentifierbara järnföremål.

Reflektioner och spekulationer

Av grundplanen och genom den direkta förankringen av stolparna i marken verkar det som om kyrkan i Tölö utgör spår av en mycket åldrig byggnad. Konstruktionen har av allt att döma varit närmast kvadratisk till sin form och saknat kor. Dessutom har stavarna inte vilat på syllar. De kraftiga stolparna har förankrats direkt i marken, något som anses utmärkande för de äldsta stavkyrkorna. Under

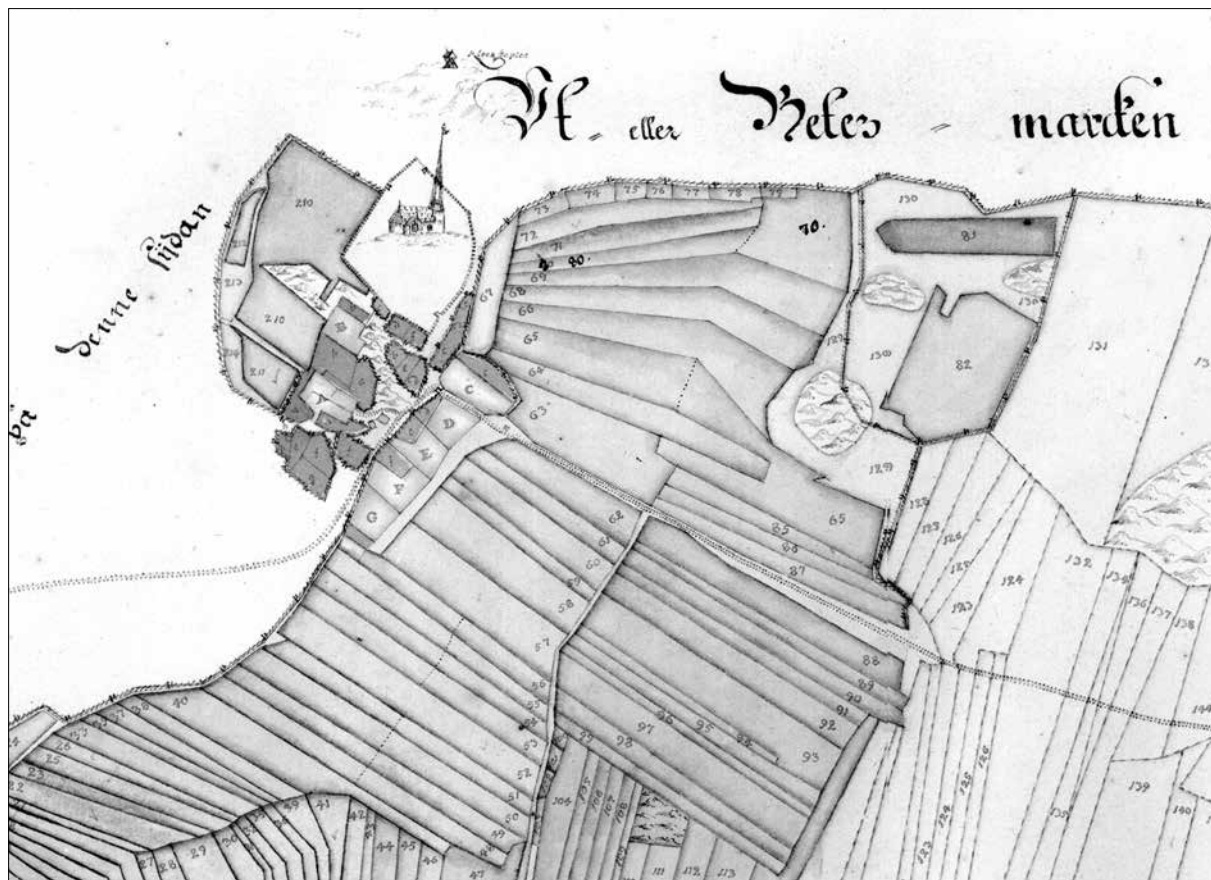

Figur 5. De fem gravarna i profil. Fyllningen i de rektangulära nedgrävningarna utgjordes av gråsvart humös sand som avtecknade sig tydligt mot den ljusa naturliga markgrunden. Mot botten framträdde mörkare, närmast svarta och fetta lager som tolkas som spår av skelett och kistkonstruktioner. I den i västra delen skadade grav A672 som var belägen direkt utanför kyrkobyggnadens västra vägg fanns rester av en kista. På några av kistorna hade man låtit placera större stenar i huvud och bröst-höjd på de döda. Efter Artelius & Nordin 2007.

kyrkans golvlager påträffades fyra tidigkristna gravar. Inte långt från platsen för kyrkan dokumenterades också avtrycket av en sedan länge borttagen skeppssättning. Miljön har haft en lång kontinuitet som kultplats – en kontinuitet som sträcker sig ned i det förkristna sammanhanget. Bara detta förhållande antyder att miljön i sig har spelat en mycket viktig roll i bygden i äldre tider.

Det är mycket sällan vi som arkeologer undersöker platser där den yppersta makteliten i det forntida samhället sannolikt satt sin prägel på miljön. Skälen till detta är förstås att sådana platser var mycket fåtaliga i relation till det stora flertalet miljöer där en ordinär befolkning levat och verkat. Vi vet inte heller helt och hållet vad som under forntiden ansågs utmärka samhällselitens bosättningar. Väger man samman alla de attribut som påträffats på kyrkplatsen i Tölö och i dess omedelbara omgivning är det rimligt att påstå att denna miljö utgjort just en sådan undantagsplats. Här har en liten kyrka uppförts alldeles invid en större skeppssättning – en av de centrala symbolerna i den förkristna samhällselitens ”religiösa språk”. I miljön fanns en gård och en hall med fynd som också dessa är typiska för den dåtida samhällselitens bruk av symboler. Till detta kan vi lägga att gården i historisk tid bär namnet Hallen och att den under 1200-talet var den nordligaste av den danska kungamaktens egna gårdar. Inom arkeologin brukar man tala om att den yngsta järnålderns landskap var präglat av maktens symboler. Vilka dessa symboler var framgår av historiska belägg och än mer av ett tydligt arkeologiskt mönster. För att vi skall kunna bestämma en plats som en aristokratisk miljö, i Tölöfallet till och med indikerande att det rört sig om en kunglig sådan, behövs materiella komponenter. Sådana fanns som redan beskrivits i Tölö. Allt detta är klassiska beståndsdelar i och symboler för stormännens och den överregionala maktens närvaro i landskapet under 1000- och 1100-talet.

Som förklaring till miljöns uppkomst och funktion i 1000-talets norra Halland har jag i denna artikel i första hand velat peka på miljöns läge. Under 1000-talet utgjorde bygden kring Tölö en för både den danska såväl som den norska kungamakten gränsbygd som var viktig att ha kontroll över. Att det förhöll sig på så vis framträder också i det skriftliga källmaterialet. Från Harald Sigurdssons

Figur 6. Utsnitt ur den äldsta kartan över Tölö by från 1729. Kyrkan syns tydligt, liksom de fyrkanter som markerar tomterna för byns sju gårdar. Gården med beteckningen B kallas på en karta från år 1761 för Hallen och här kom den nya kyrkan att uppföras under 1800-talet. År 1729 låg dock ännu medeltidskyrkan från 1200-talet kvar. Tölö kungsgård låg sannolikt då någonstans inom byns område. Några klara arkeologiska belägg från denna har dock inte dokumenterats.

saga känner vi till och med namnet på Hallands jarl under 1000-talet, och det kan inte uteslutas att kyrkobygget i Tölö genomförts på 1050- eller 1060-talet på direkt initiativ av Finn Arnesson själv. Att ha en mycket tung närvaro i denna bygd måste ha ansetts som mycket centralt för den danska kungamakten.

I Halland har det aldrig påträffats några skelettgravar som kan knytas till vikingatiden (jfr Artelius 2000). Frånvaron är mycket tydlig och detta gör att de tidigkristna gravar som påträffades i kyrkan också framstår som mycket "atypiska" för traditionerna i denna bygd. Något jordande förekommer inte alls i den förkristna halländska begravningstraditionen under 1000-talet, och det är tydligt att kristnandet inte utmärkte sig likadant i denna

bygd som i det angränsande Skåne och Finnveden. I dessa bygder framstår övergången till att låta jorda de döda som ett tydligt uttryck för att dessa områden kristnas under övergången till 1000-talet (jfr Svanberg 2003). Man kan därför mena att förekomsten av fem tidigkristna gravar i nordligaste Halland, och gravar som sannolikt anlagts under andra halvan av 1000-talet, indirekt pekar på att de gravlagda identifierat sig på ett vis som uttrycker delaktighet i en skånsk/dansk tradition snarare än en typiskt halländsk. Vi känner inga andra gravar av denna karaktär från Halland och den totala avsaknaden av sådana kan indirekt anses tala för att de gravlagda i kyrkan i Tölö mer identifierat sig som danskar än som dåtida hallänningar. Avvikelserna i gravskicket kan tas som ett stöd för att de

döda som lagts till vila i kyrkan verkligen var högt uppsatta danska dignitärer.

Vilka de individer var som för knappt tusen år sedan gravlades under golvet i den lilla kyrkan som byggdes på Tölöåsen kommer vi sannolikt aldrig att med säkerhet få veta. En kittlande tanke är att det faktiskt är spåren av Hallands egen jarl, av Finn Arnesson själv som rymts i kyrkomiljön och gravarna. Här på åsen kunde han och hans stormän verkligen utgöra ett mycket effektivt och både

i politisk och militär mening mycket svårforcerat ”värn mot norrmännen” (Sturluson 1994). Även om det inte var jarlen själv som uppförde kyrkan så avslöjar de arkeologiska lämningarnas karaktär och de kulturhistoriska sammanhangen på platsen såväl som den politiska turbulens som präglade 1000-talets Halland att stormännen som levat i Tölö var mycket långt ifrån vilken menighet som helst. Snorre beskriver på glasklart vis den dånande och blodiga kamp om makten som försiggår i Nordhalland under det

sekel som kyrkan existerat. I Heimskringla flammar lågorna höga i norra Halland och mitt i denna turbulens och tragik stod kyrkan i Tölö. De som under detta århundrade begravdes längst ut i denna norska och danska verklighetsarkipelag måste ha tillhört en släkt som var inblandad i den yppersta elitens maktintressen. I miljöer som kyrkan i Tölö och hallen i Varla har vi arkeologiska dokument som på annat vis än skriftliga källor och historiska analyser

visar hur dessa släkter markerade sin närvaro och politiska dominans i ett då mycket viktigt område. Här fanns den nye gudens kyrka med sina kristna gravar. I Varla stod den stora hallen. Här fanns ett skeppsformat monument. På Tölöåsen fanns för tusen år sedan några av de symboler som var typiska för den danska kungamakten och återfinns i många centrala miljöer inom det dåtida maktlandskapet tydligt manifesterade.

Referenser

- Andrén, A. 1983. ”Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230.” *Scandia Tidskrift för historisk forskning*, bd 49:1, 31–76
- Anglert, M. 1995. Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne. Lund *Studies in Medieval Archaeology* 16. Lunds universitet. Lund.
- Anker, L. 2005. *Middelalder i tre. Stavkirker. Kirker i Norge*. Band IV. Oslo.
- Artelius, T. 1999. Platsens identitet – Kollektiva minnen i en vikingatida grav- och centralplats. I: Andersson, K (red.). *Forskaren i fält. En vänbok till Kristina Lamm*. Avdelningen för arkeologiska undersökningar Skrifter 27. Uppsala Universitet, Uppsala.
- Artelius, T. 2000. *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Diss. Göteborg, Göteborgs universitet.
- Artelius, T. & Nordin, P. 2007. *Stavkyrka, gravar och skeppssättning. Halland, Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 121 och 212*. Med bidrag av Christina Rosén. UV Väst Rapport 2007:11.
- Bexell, S.P. 1913 [1819-1821]. *Hallands Historia och Beskrivning*. Halmstad.
- Christie, H. 1974. *Middelalderen bygger i tre*. Universitetsförlaget. Oslo.
- Christie, H. 1981. *Stavkirkene – Arkitektur*. Norges Kunst-historie. Band I, s. 139–252. Oslo.
- Cinthio, M. 1997. Trinitatiskyrkan i Lund – med engelsk prägel. *Hikuin* 24.
- Elfstrand, Bengt 1998. Skeppssättningen vid Stångån. I: Nilsson, H. (red.). *Stångebro: händelser kring vattnet*. Linköping, Östergötlands länsmuseum
- Fries, I. 2006. *Orknöjarlarnas saga*. Möklinta, Gidlund.
- Hauglid, R. 1976. *Norske stavkirker. Bygningshistorisk bakgrunn og utvikling*. Oslo.
- Kaliff, A. 2006. Gravhus, kulthus eller tempel? I: Anglert, M., Artursson M. & Svanberg F. (red.). *Kulthus & Döds hus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Lund, Riksantikvarieämbetet.
- Lundqvist, L. & Schaller Åhrberg, E. (red.). 1998. *Med Kunglig Utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid*. Riksantikvarieämbetet, UV Väst Rapport 1997:26.
- Nordhagen, P. J. 2003. *Stavkyrkjene. Norsk arkitekturhistorie*. Gjøvik.
- Svanberg, F. (2003). *Decolonizing the Viking Age. 2, Death rituals in south-east Scandinavia AD 800–1000*. Diss. (vol. 1–2) Lund, Lunds universitet.
- Sturluson, S. 1993. *Nordiska kungasagor. 2, Olav den heliges saga*. Stockholm.
- Sturluson, S. 1994. *Nordiska kungasagor. 3, Magnus den gode till Magnus Erlingsson*. Stockholm.
- Tynell, L. 1921. *Skånes Medeltida Dopfuntar*. Stockholm.